

УДК 528.91

<https://doi.org/>

10.15407/ugz2023.02.025

**Руденко Л. Г.,
Бочковська А. І.,**ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5213-4973>,**Поливач К. А.,
Санталова С. О.,**ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6823-3431>,ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0222-293X>.

Інститут географії НАН України, Київ

Суспільно-географічні чинники формування міської мережі України (1897–2022 рр.)¹

Метою цієї роботи є відображення виявлених в процесі дослідження суспільно-географічних чинників формування міської мережі України протягом 1897–2022 рр. та змін, що призвели до її структурних і кількісних трансформацій. У статті розкрито найвагоміші чинники, що мали вплив на міську мережу в історичних рамках міжпереписних періодів 1897–1926–1939; 1939–1959–1970; 1970–1979; 1979–1989, 1989–2001, 2001–2022 рр. Висвітлено такі важливі історичні події, як промислова революція в Європі, війни та голод, стрімке освоєння природних ресурсів, адміністративно-територіальні реформи, урбанізація та мілітаризація економіки. Відображено вплив масових переселень, будівництва ГЕС та великих підприємств, розвитку транспортної мережі, міграцій. Знайшли своє висвітлення і вплив процесу занепаду СРСР, наслідки будівельної політики за принципом «завод-місто», Чорнобильської катастрофи. У статті приділено значну увагу впливу на міську мережу появи незалежної України, репатріації кримських татар, процесів ваучеризації та приватизації, четвертої та п'ятої хвиль міграцій, процесу становлення та розвитку агрохолдингів, побудови нових та відновлення старих заводів, тимчасової окупації Росією частин Донецької, Луганської областей України та АР Крим у 2014 р., повномасштабного вторгнення Росії в Україну в 2022 р.²

Ключові слова: міська мережа, чинники розвитку, перепис населення, людність міських поселень

UDC 528.91

**Rudenko, L. G.,
Bochkovska, A. I.,**ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5213-4973>,**Polyvach, K. A.,
Santalova, S. O.,**ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6823-3431>,ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0222-293X>.

Institute of Geography of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv

Socio-Geographical Factors of the Formation of Ukraine's Urban Network (1897–2022)

The purpose of this study is to reflect on the socio-geographical factors of the formation of Ukraine's urban network in 1897–2022 and the changes that led to its structural and quantitative transformations. The article reflects the most important factors that had an impact on the urban network in the historical framework of the inter-census periods 1897–1926–1939; 1939–1959–1970; 1970–1979; 1979–1989, 1989–2001, and 2001–2022. Such important historical events as the industrial revolution in Europe, wars and famine, the rapid development of natural resources, administrative and territorial reforms, urbanization, and militarization of the economy are highlighted. The impact of mass resettlement, the construction of hydroelectric power plants and large enterprises, the development of the transport network, and migrations are reflected. The influence of the USSR's collapse, the construction policy of the 'factory-city' principle, and the Chernobyl disaster are shown up. The article pays attention to the impact on the urban network of the appearance of independent Ukraine, the repatriation of Crimean Tatars, the processes of voucherization and privatization, and the fourth and fifth waves of migration. The processes of the formation and development of agricultural holdings as well as the construction of new and the restoration of old factories are shown to have had their impact on the urban network. The huge impact on the urban network of temporary occupation of parts of the Donetsk and Luhansk regions

¹ Дослідження виконувалось у рамках науково-дослідної роботи Інституту географії НАН України «Міська мережа України: зріз історичних змін і їх картографування з метою підвищення ефективності регіонального розвитку» (2023 р.).

² Дослідження міських поселень України здійснено в сучасних її межах.

of Ukraine and Russia's annexation of Crimea in 2014 and Russia's full-scale invasion of Ukraine in 2022 is reflected too.³

Keywords: *urban network, factors of development, population census, the population of urban settlements.*

Стан вивчення питання, основні праці

Питаннями розвитку міських поселень і мережі України в цілому займалися Ю. І. Пітюренко, Ю. М. Білоконь, Ю. І. Богорад, В. В. Загородній, В. І. Нудельман, С. І. Іщук, Ю. М. Палеха, М. М. Паламарчук, І. О. Горленко, А. А. Мозговий, М. І. Фашевський, Л. Г. Руденко, Ф. Д. Заставний та ін. Формуванню міської мережі багато уваги приділяли вчені країн ЄС, Америки, Китаю, Росії, Японії та інших держав світу. Разом з тим в Україні досі відсутнє фундаментальне дослідження історичного розвитку міської мережі України, в якому було б простежено етапність формування мережі міських поселень від часу їх заснування і до сьогодення.

Одним із найповніших і найбільш системних картографічних досліджень міського населення (джерел його формування, чисельності та її змін, міграцій) та його розселення (історії формування мережі, генези та функції міст, типів міських поселень та сучасної міської мережі) є відповідний розділ «Національного атласу України» [1]. В основному, карти цього розділу були створені в Інституті географії НАН України. З певною мірою детальності питання картографування міської мережі знайшли відображення в книзі "Ukraine in maps" [2] та у деяких статтях [3].

Мета та методи дослідження

Метою статті є відображення виявлених в процесі дослідження суспільно-географічних чинників формування міської мережі України протягом 1897–2022 рр. та змін, що призвели до її структурних і кількісних трансформацій. Методами дослідження обрано історико-географічний, кар-

тографічний та статистичний, структурного аналізу та синтезу. Аналіз даних здійснювався в історичних рамках міжпереписних таких періодів: 1897–1926–1939; 1939–1959–1970; 1970–1979; 1979–1989, 1989–2001, 2001–2022 рр.

Виклад основного матеріалу

Головні чинники впливу на формування міської мережі України у 1897–1939 рр.

Основними чинниками виникнення та розвитку міст кінця ХІХ — початку ХХ ст. при різноманітні історичних, соціальних, економічних, адміністративних передумов в різних її частинах ставали, як правило, **зміна геополітичної/політичної ситуації, промислова революція в Європі, а також зміна парадигми суспільно-економічного розвитку.** Внаслідок цього розвивалася транспортна інфраструктура, освоювалися вичерпані ресурси, з'явилися і розвивалися нові види виробництва і нові міста, що становили потенціал розвитку території. На українських землях з відчутною динамікою почали формуватися нові урбаністичні центри з людністю понад 100 тис. осіб (Київ, Одеса, Харків, Катеринослав, Львів) до яких наближалися Миколаїв, Житомир, Кременчук та ряд інших міст з населенням понад 50 тис. мешканців. Окрім цього, були засновані та одержали відповідний

статус міста Донбасу (Алчевськ, Горлівка, Донецьк, Краматорськ), Придніпров'я (Катеринослав), Прикарпаття (Дрогобич, Станіслав).

Усього за даними перепису населення 1897 р. в Російських губерніях на українських землях налічувалось близько 140 міст, а на землях, підпорядкованих Австро-Угорщині близько 80. Найбільше зростання чисельності міського населення відбулося в степовій зоні, де за даними 1897 р. проживало 431, а на 1926 р. — 443 особи на кожну тисячу українських містян. Загалом, період 1897–1926 рр. був відносно мирним до 1914 р.; деструктивним часом занепаду були 1914–1922 рр.; роками економічного, а, відповідно, і урбанізаційного підйому 1923–1926 рр. (*табл. 1*).

Еволюційний розвиток 1914–1922 рр. був перерваний соціальною катастрофою, яка стала **вагомим чинником** трансформації міської

³ The study of the urban settlements of Ukraine was done within its modern borders.

Таблиця 1. Населення України 1897–1939 рр. (в сучасних межах), тис. осіб

Рік	Всього	Міське	Сільське	Міське (%)	Сільське (%)
1897	29 397	3716	25 681	12,9	87,1
1914	36 298	5582	30 717	15,4	84,6
1921	34 057	4853	29 204	14,2	85,8
1926	38 522	7244	31 278	18,8	81,2
1939	40 861	13 663	27 197	3,4	66,6

Таблиця 2. Зміна людності окремих міст (тис. осіб)

Місто	1920	1923	1927	1923–1920	1927–1923
Одеса	435,2	316,5	411,1	– 119,0	+ 95,0
Миколаїв	108,8	81,4	103,7	– 27,4	+ 22,3
Зінов'євськ (Кропивницький)	76,3	50,4	64,3	– 25,9	+ 13,9
Херсон	74,5	41,3	57,4	– 33,2	+ 16,1

мережі України. Особливо підривали темпи зростання чисельності міського населення війни та голод 1920-х років, що призвели до скорочення цього показника у містах Одещини, Поділля, Чернігівщини, Волині. В цей період гострої кризи населення міст складало лише 4 млн 453 тис. осіб, що на 13,1 % менше від чисельності міського населення передвоєнного 1914 р. (табл. 2).

За даними Всеросійського перепису населення 1926 р. до переписного реєстру поселень, офіційно визнаних містами, ввійшло на момент перепису 91 місто та 328 селищ. Відчутне зростання кількості міст та зміни складу міської мережі спостерігалось в східних районах інтенсивного економічного розвитку — на Донбасі та в районі Дніпропетровськ — Запоріжжя — Кривий Ріг. Так, порівняно з 1923 р., чисельність міського населення у 1926 р. зросла в Артемівській та Старобільській округах в 1,5 раза, Дніпропетровській, Криворізькій, Маріупольській — в 1,4, Луганській — 1,6, Сталінській — в 1,7 раза. В цих округах зосереджувалась більша частина міст регіону. В основному це були дрібні й малі міста. І лише в 17 з 41 округи були міста людністю понад 50 тис. осіб. За переписом 1926 р. лише в 36 з 577 міських поселень людність перевищувала цей показник. **Основними чинниками** розвитку цих міст було **стрімке освоєння природних ресурсів і розвиток промисловості**. Це сприяло створенню значної кількості робочих місць, які заповнювалися мігрантами з українських сіл та частково — з прилеглих російських губерній. При цьому 40 % з них осідали в містах. У інших містах невелике зростання забезпечува-

лося міграційним приростом та адміністративно-територіальними реформами.

Адміністративно-територіальні реформи, що розпочалися та втілювалися у життя у 1923, 1925, 1930, 1932, 1933 рр. стали чинником, що періодично призводив до зміни адміністративного устрою і, відповідно, статусу населених пунктів. Так, змінили свій статус з повітових на округові міста Ізюм, Куп'янськ, Старобільськ, Лубни, Коростень та ін. Реформи сприяли розвитку міської мережі та самих міст, змінюючи їх людність і відповідні економічні показники розвитку та даючи, особливо малим містам, перспективу зростання. На загал, за період 1897–2013 рр. внаслідок АТП 5420 сільських поселень були трансформовані в міські.

Структура міської мережі західних регіонів України, що входили до складу Австро-Угорщини, корінним чином відрізнялася від російської. На кінець XIX — поч. XX ст. у Східній Галичині налічувалося 56 міст та 138 містечок, в північній Буковині — 3 міста та 18 містечок, на Закарпатті — 9 міст та 18 містечок. Більшість Галицьких міст (до 40 %) були дрібними — людністю від 2 до 6 тис. мешканців. Найбільшим містом був Львів, в якому на 1900 р. проживало 176 тис. осіб і він акумулював 20 % населення краю. Чинником його зростання був **особливий статус**. Основними чинниками зростання інших міст регіону були **розвиток транспортної інфраструктури, торгівлі, освоєння природних ресурсів (нафта, газ) та місцеві адміністративні реформи**.

У міжвоєнний період (1925–1938 рр.) в Україні почалася бурхлива урбанізація і у 1939 р. чисель-

ність міського населення становила вже 33,4 % проти 18,8 % у 1927 р. Кількість міст зросла до 264, селищ міського типу (смт) — до 469. З тридцяти міст, заснованих в період 1897–1939 рр., 26 припало на Донбас, з яких 10 міст виникли в період 1926–1939 рр. Основним чинником цих змін стала розпочата з 1925 р. **індустріалізація**, а джерелом її реалізації — **мілітаризація** економіки, обмеження розвитку фактично всіх галузей і, насамперед, використання коштів села та колективізація. Це спричинило міграцію сільського населення до міст, що склало майже 5 млн осіб.

Адміністративно-територіальні реформи (АТР), продовжували залишатися важливим чинником зміни складу міської мережі. Так, за період 1927–1938 рр. загальний приріст міського населення склав 5519 тис. осіб. За рахунок АТР він становив 798 тис. осіб, тобто близько 14 %. Усі ці процеси змінили схему територіального розміщення населення України. Кількість міського населення зросла у 2,8 раза (з 4853 тис. осіб у 1921 р. до 13 663 тис. у 1939 р.). Кількість міських поселень зросла з 577

у 1926 р. до 733 у 1939 р. Проте, в структурі міської мережі за людністю поселень від 93,4 % у 1897 р. до 94,4 % у 1939 р. належало поселенням людністю до 50 тис. мешканців. У великих містах (понад 100 тис. мешканців) до 1939 р. проживало лише 7,3 % міського населення, але їхня кількість з 1897 р. збільшилася, порівняно з 1939 р., майже в чотири рази. У результаті подальшої індустріалізації з'явилися нові потужні міста Донецьк, Запоріжжя, Макіївка, Маріуполь, Луганськ. Чисельність населення за період 1926–1939 рр. зросла в Одесі та Харкові у 2,1, Дніпропетровську — 2,8, Донецьку — 4,4 рази. І, хоча за межами районів, охоплених індустріалізацією у 1939 р., більш ніж у 10 областях чисельність населення так і не була відновлена до рівня 1926 р., а периферійні міста майже не зазнавали суттєвих змін, залишаючись місцевими адміністративними центрами (переважно однопрофільними чи аграрними поселеннями), це не завадило Україні вступити в новий період розвитку достатньо урбанізованою (більше 33 % міського населення) індустріально-аграрною республікою.

Головні чинники впливу на формування міської мережі України у 1939–1970 рр.

Важливим чинником впливу на міську мережу у цей період стало приєднання західних українських земель. У 1939 р. у ВР СРСР було ухвалено постанову про приєднання Західної України, а у червні 1940 р. було приєднано Бессарабію та Буковину, пізніше — Закарпаття. Подальші етапи становлення радянської влади у Західній Україні призвели до утворення 8 областей зі значною кількістю міських поселень. У 1939 р. міська мережа України мала 264 міста та 483 смт. Курс уряду СРСР на зміцнення й розвиток народного господарства призвів до розміщення в містах Західної України та інших містах нових промислових підприємств, що значною мірою локалізувалися у міських поселеннях. Це призвело до збільшення їхньої людності за рахунок притоку робочої сили до новостворених підприємств.

Мілітаризація економіки СРСР вимагала збільшення отримання сталі, прокату, чавуну та вугілля. Понад 50 % цієї продукції вироблялось в Україні в міських поселеннях. Тут активно формувалась машинобудівна промисловість, а її концентрація відбувалась у міських поселеннях Донбасу й Дніпропетровщини. Це призвело до міграції, переселення населення й зростання людності в них. Зростання людності міських поселень відбувалось на Миколаївщині (розвиток суднобудівних підприємств), у Києві, Харкові, Запоріжжі, Керчі та ін.

Під час II-ої Світової війни (1939–1945 рр.) мережа міських поселень відчула три головні впливи: 1. Втрати людності міст (чоловіче населення пішло до діючої армії або разом із сім'ями та підприємствами було переселене до східних районів СРСР). 2. Зміни виробничо-функціональної структури міських поселень (вивезення обладнання та устаткування до Німеччини, знищення промислових підприємств перед відступом німецьких військ, переміщення підприємств на схід СРСР, значна кількість містян була знищена або депортована на роботи в Німеччині, чимало їх переїхало до сіл). 3. Переселення частини сільського населення до міських поселень у зв'язку зі спаленням фашистами сіл. За різними даними їх зафіксовано 297 (в інших джерелах — 1337).

Після завершення війни до України повернулись люди, які за різних причин опинилися в Німеччині, Австрії та інших державах Європи. У другій половині 1945 р. відбулись **масові переселення** поляків до Польщі, а українців — з Польщі до України. Відбулися виселення татар, вірменів, греків, румунів та представників інших національностей. Після **звільнення України** від фашистів зусилля СРСР були направлені на відбудову шахт та промислових підприємств і Дніпрогесу. Тільки у 1945 р. у вугільну та металургійну промисловість було залучено 200 тис. осіб в складі робітничих батальйонів. За пово-

енні роки (1946–1948 рр.) у промисловість було направлено 2 млн осіб (переселенці з 12 союзних республік та люди, що поверталися з полону). В Україні було зруйновано 714 міст і смт. Чисельність населення України за роки війни зменшилась із 47,7 млн до 27,4 млн осіб. Така демографічна ситуація проявилася у значному зменшенні людності міських поселень.

Помітним чинником трансформації міської мережі поселень стало рішення керівництва СРСР (1954 р.) щодо **освоєння цілини і перелогових земель Казахстану, Сибіру, Уралу й частково Північного Кавказу**, у реалізації якого взяло участь понад 100 тис. переважно молодих людей. На Алтай та до Казахстану виїжджали механіки, будівельники, робітники заводів, комбайнери, трактористи. По завершенню активних робіт частина населення повернулася до України, але понад 75 тис. українців так і лишилися у Західному Сибіру, Казахстані, Північному Кавказі.

Законами про п'ятирічні плани відбудови та розвитку господарства головний акцент ставився на відбудову важкої індустрії, що вимагало залучення нових трудових ресурсів, які зосереджувались у міських поселеннях, що, як правило, призводило до збільшення їхньої людності. Повоєнний період розвитку України призвів до поліпшення демографічної ситуації. У 1959 р. її населення перевищило довоєнний рівень і становило 41,9 млн осіб. Збільшилась і чисельність міського населення (на 5,5 млн осіб).

У подальшому **головним чинником впливу** на міську мережу були **спрямованість на індустрі-**

альний розвиток та створення єдиного народногосподарського комплексу. У першу чергу відбувався розвиток енергетичних потужностей, різних промислових підприємств і хімічних виробництв. В основному це були райони Донбасу, Криворіжжя, Прикарпаття, Дніпропетровщини, Запоріжжя, Чернігова, Сум та інших районів. В містах розвивались легка та харчова промисловість. Введення в дію багатьох промислових підприємств і посилення індустріалізації регіонів збільшили темпи урбанізації в промислових районах держави та відповідно кількість міських поселень (1939 р. — 697, 1959 р. — 1105, 1989 р. — 1365). Спорудження на Дніпрі кількох гідроелектростанцій призвело до переселення сільських мешканців, адже села, які знаходилися в радіусі будівництва ГЕС, підлягали затопленню, що зумовило **переїзд частини населення до міських поселень**.

Програма визначення неперспективності розвитку сіл і хуторів теж призвела до збільшення людності міських поселень. З 1965 р. чисельність міського населення перевищила сільське. У 1970 р. за переписом населення було 25 774 248 міських і 21 352 572 сільських мешканців.

Курс СРСР на формування єдиного народногосподарського комплексу держави сприяв посиленню міжреспубліканських зв'язків, що викликало міжпоселенські міграції не тільки в Україні, а й з містами Далекого Сходу, північними районами СРСР та містами Середньої Азії, Казахстану та Кавказу. Цей процес впливав не тільки на людність міських поселень, але і на національний склад їхніх жителів.

Головні чинники впливу на формування міської мережі України у 1970–1979 рр.

Період 1970–1979 рр. характеризувався посиленням процесів урбанізації в Україні. Економіка тогочасної УРСР нарощувала обсяги виробництва продукції. Планові органи СРСР та УРСР зосереджувалися на будівництві нових великих підприємств, що розміщувались, як правило, у містах, що призводило до зростання їхньої людності. У цей час здійснювалися вагомі зміни в енергетичному секторі, відбувався інтенсивний розвиток видобувної, хімічної промисловості, металургії та машинобудування.

Значну увагу було приділено розвитку паливно-енергетичного комплексу УРСР. У цей період в містах було запущено в дію багато електростанцій, включаючи Запорізьку, Вуглегірську, Криворізьку, Придніпровську, Бурштинську ДРЕС та інші потужні ТЕС. В УРСР було споруджено вісім АЕС. Паралельно з їх будівни-

цтвом було розпочато будівництво таких поселень як Енергодар, Прип'ять, Кузнецовськ, Южноукраїнськ, Новодністровськ, Світлодарськ та ін. Крім того, у цей період **розвиток транспортної мережі** став важливим містоформуючим чинником [4].

У 1970–1979 роках в країні формувалися названі «промисловими» міські агломерації, які склалися в умовах домінуючої «фордистської» системи організації виробництва та переважання у великих містах адміністративної та виробничої функцій. Зростання чисельності міст-ядер часто досягалося шляхом включення в них прилеглих міст і смт. Одним з чинників зростання чисельності міського населення були **адміністративно-територіальні реформи**, внаслідок яких сільські поселення перетворювалися на смт, а далі — на міста.

У 1970-ті роки в Україні переважало міське населення (54,7 % у 1970 р. та 60,8 % у 1979 р.) [4]. Головним чинником у формуванні міського населення стали *міграції*. Природний приріст відігравав в 1970-х роках помітну, але не головну роль. Хоча чисельність населення країни і зростає з 47,3 млн осіб у 1970 р. до 49,6 млн осіб наявного населення (тобто більше на 2,3 млн осіб або 4,8 %), ці роки стали часом масової міграції сільського населення в міста, зумовленої передусім гіршими умовами праці та проживання в селі, ніж у місті, низьким рівнем культурного дозвілля, особливо для молоді, а також процесом ліквідації «неперспективних» сіл.

Переселення сільського населення до міст також стимулювала ліквідація сіл, які були заплановані при *будівництві гідротехнічних об'єктів каскаду ГЕС на Дніпрі*.

Система «прописки» сильно обмежувала внутрішню міграцію населення в межах колишньої УРСР. Політика у сфері внутрішньої міграції була пом'якшена лише в період після розпаду СРСР. Існувала фактична заборона на переселення населення з сільських районів. Лише з 1974 р. селянам було дозволено отримувати паспорти. До цього часу вони не мали

документів державного зразка та не мали права покидати місце свого проживання.

Одним із чинників змін у структурі міської мережі України став *виїзд українців на будівництво Байкало-Амурської магістралі* (БАМ), яке почалося ще у 1930-х, але активно продовжило реалізовуватися у 1974–1984 рр. Для будівництва магістралі з просторів СРСР було залучено біля 50 тис. юнаків та дівчат, значна частина з яких були українцями. Багато смт і станцій БАМу було зведено однією республікою або містом. Так, зокрема, селище Новий Урал (Хабаровський край, Росія) було збудоване українцями. Чимало з них залишилися на новому місці та не повернулися в Україну.

Протягом періоду 1970–1979 рр. кількість міст та смт збільшилася на 65 одиниць (+5,2 % у 1979 р. порівняно з 1970 р., з карти України зникло 18 смт і 3 міста та з'явилося 46 нових смт та 19 міст. На регіональному рівні найбільші позитивні зміни були помічені у Закарпатській області (+60,9 %), АР Крим (+40,4 %), Одеській області (+15 %), негативні тенденції спостерігалися тільки в Сумській, Дніпропетровській та Донецькій областях (відповідно –2,8, –2,7 та –1,1% від загальної кількості міст та смт).

Головні чинники впливу на формування міської мережі України у 1979–1989 рр.

У період з 1979 по 1989 рр. відбувся перехід між епохами «застою» та «перебудови». *Занепад СРСР* відбувався з винятковою швидкістю, всі радянські республіки опинилися в *тяжкій економічній кризі*, яка на середину 1980-х років вразила всі галузі радянської економіки. Наприкінці періоду деякі промисловості, зокрема хімічна, нафтопереробна та рудовидобувна, перебували в складному стані. Це стало одним з основних чинників стагнації та погіршення економічної ситуації у міських поселеннях Донбасу та Придніпров'я. Більше людей почали мігрувати між містами, виїжджати за кордон у пошуках роботи. Криза призвела до припинення роботи більшості промислових підприємств, збільшення безробіття, великої інфляції та потреби у пошуку роботи.

Важливим чинником була *інтенсивна безповоротна міграція сільських жителів до міст* та зменшення народжуваності в містах. У 1980-х роках зафіксоване активне переселення людей, переважно пенсійного віку, з окремих регіонів Росії в області України, зокрема в Крим, Одеську, Миколаївську, Херсонську, Чернівецьку та Київську області [5].

Але найважливішим чинником, що вплинуло на зміни у розселенні міського населення цього часу, стала *Чорнобильська катастрофа* та подальша евакуація населення з 30-км зони навколо ЧАЕС. Приблизно 2300 населених пунктів, де мешкало близько 3 млн людей, були забруднені радіонуклідами. За два місяці із зони відчуження ЧАЕС було евакуйовано всіх її мешканців (91,6 тис. жителів з особливо забруднених районів та понад 74 тис. із зон II–IV) [6]. Більшість з них була переселена до нових спеціально побудованих сільських поселень, частина обрала міські населені пункти для переїзду. Визначення рівнів забруднення довкілля в зоні радіоактивного забруднення на відстані 30 км стало приводом для урядових рішень про неможливість постійного проживання людей на цих територіях. У 1986 р. було закладено м. Славутич для евакуйованих після катастрофи працівників Чорнобильської АЕС.

Згадані головні чинники періоду 1979–1989 рр. суттєво вплинули на кількість міст та смт. Вони збільшились на 49 одиниць (+3,7 % у 1989 р. порівняно з 1979 р.). З карти України зникло 1 смт, 2 міста були відселені та з'явилося

46 нових смт та 4 міста. Зміни були здебільшого спричинені **адміністративно-територіальними реформами**, які призвели до перетворення

сільських населених пунктів на смт, а останніх — на міста. Продовжувалася також будівельна політика, заснована на принципі «завод-місто».

Головні чинники впливу на формування міської мережі України у 1989–2001 рр.

Період 1989–2001 рр. є особливим для України. Перш за все тому, що саме тоді на політичній мапі світу **з'явилася незалежна держава Україна**, що спричинило відповідні адміністративно-територіальні зміни. Відбувся перерозподіл попиту і пропозиції в усіх сферах громадського життя та суспільства, рух робочої сили до новостворених центрів та підвищення конкуренції у працевлаштуванні у визначених пріоритетними галузях господарства та ін.

Розрив ще донедавна стабільних виробничих зв'язків та потреба кардинальної зміни шляхів комунікації з колишніми партнерами, перебудова у всіх ланках життя людини, потреба і впровадження реформ та інші перипетії, пов'язані зі становленням стародавньої, але, де-факто, молоді держави, зробили свою справу і зумовили ряд змін у структурах населення України, що певною мірою відобразилося як на чисельності, так і на людності її міських поселень.

Помітним процесом, який однозначно вплинув на зміну людності міських поселень стало повернення кримських татар на історичну батьківщину, яка пізніше стала АР Крим, що було започатковано у 1898 р. актом засудження ВР СРСР депортації кримськотатарського народу 1944 р. [7].

1989–2001 рр. характеризувалися підвищенням міграційної активності населення, що стала помітним чинником трансформаційних змін як міських, так і сільських поселень: українці по-

чали їздити на заробітки за кордон, щоб прогодувати родину, забезпечити навчання дітям та життя стареньким батькам. Цей час в міграційній історії України охрестили **четвертою хвилею еміграції** [8]. Четверта хвиля міграцій помітно вплинула на людність міських поселень, особливо на заході держави.

Свій внесок у перерозподіл населення мав **процес ваучеризації** українського суспільства, який розпочався у 1992 р. і полягав у здобутті населенням цінних паперів (ваучерів), які можна було вкласти в одне із державних підприємств з метою отримання дивідендів у майбутньому. Лише близько 15 % громадян-власників ваучерів придбали акції державних підприємств, коли навесні 1994 р. в Україні розпочалася інтенсивна **приватизація**, що дуже часто здійснювалася з порушенням принципу соціальної справедливості. Це викликало в людей зневіру, українці продавали свої ваучери, або довіряли їх шахраям, що призвело до загострення напруги в суспільстві. Все більше і більше українців зневірювалися у державному управлінні і шукали шляхів виживання, активно поповнюючи лави мігрантів четвертої хвилі та зумовлюючи негативні зміни в структурі міських поселень і скороченні його постійного населення.

Протягом 1989–2001 рр., кількість міст та смт скоротилася на 21 одиницю (–1,5 % у 2001 р. порівняно з 1989 р. 3 карти України зникло 41 смт (–4,4 %) та з'явилося 20 нових міст (+4,6 %).

Головні чинники впливу на формування міської мережі України у 2001–2022 рр.

Приблизно з середини цього часового періоду аналітики почали говорити про нову хвилю еміграції українців за кордон. Причинами **п'ятої хвилі міграції**, яка внесла, і на разі продовжує вносити свої корективи у людність міських поселень, стало загострення економічної кризи, нестача оплачуваних робочих місць, зневіра населення у можливість змінити своє життя на краще [9].

У 2014 р. відбулася тимчасова окупація Росією частини Донецької (25 міст) та Луганської (28 міст) областей України і АР Крим (16 міст, 56 смт) [10]. **Тимчасова окупація** Росією згаданих територій України спричинила кардинальні зміни у перерозподілі населення. Частина колишніх жителів Донбасу, яка мала можливість ви-

їхати, переїхала, чим спричинила помітні зміни у людності міських поселень як місць виїзду, так і місць вселення.

Важливу роль у зміні людності міських поселень мав **процес становлення та розвитку агрохолдингів** в Україні, які з'явилися наприкінці 90-х років ХХ ст. та поступово стали невід'ємною складовою аграрного сектору України. Незважаючи на те, що агрохолдинги стали правонаступниками радгоспів і колгоспів, вони не продовжили виконувати їхні функції роботодавця для місцевого населення, наймаючи лише дуже незначну його частку з огляду на потребу у висококваліфікованій робочій силі, якої села у більшості своїй були не в змо-

зі запропонувати. Таким чином селяни, що надали свої землі в користування агрохолдингам, дуже часто залишалися без роботи, що вчергове підштовхнуло частину населення до переїзду до смт та міст у пошуках працевлаштування [11]. Станом на 2019 р. найбільше агрохолдингів знаходилося у Київській (32), Чернігівській (28) і Полтавській (26) областях [12].

Міграціями до місць прикладання праці характеризувалися **процеси відновлення існуючих заводів** на території України, які давали робочі місця сотням та тисячам працівників у Запоріжжі, Калуші, Миколаєві, Херсоні, Харкові та ін. містах України [13], та **побудова нових заводів** у Львівській, Івано-Франківській, Полтавській, Житомирській, Рівненській, Одеській, Київській обл., містах Києві та Чернігові (за різними оцінками станом на 2019 р. їх нараховувалося у межах 100–200 од. [14–15]).

Повномасштабне вторгнення Росії в Україну 24 лютого 2022 р. спричинило чергову кар-

коломну зміну в структурі міської поселенської мережі. Станом на квітень 2023 р. активна фаза війни триває вже більше року, вона призвела до руйнування раніше квітучих міст і стерла з лиця України чимало смт. Небачені раніше зовнішні та внутрішні міграції сколихнули Україну, залишаючи аналітиків лише прогнозувати, що буде далі [16]. Проте, вже зараз розробляються проекти щодо відновлення міст та смт, що постраждали від війни і розробляються шляхи їх майбутнього, пост-воєнного розвитку [17].

Протягом 2001–2020 рр. кількість міст та селищ скоротилася на 1 населений пункт, з карти України зникло 8 селищ та з'явилося 7 нових міст. На регіональному рівні найпомітніші негативні тенденції спостерігалися у Дніпропетровській та Черкаській обл. (відповідно –4,4 % та –3,2 % від загальної кількості міст та селищ); позитивна зміна була помічена у Київському та Херсонському регіонах (+3,7% / +2,6 % відповідно).

Висновки

Дослідження суспільно-географічних чинників формування міської мережі України протягом 1897–2022 рр. шляхом застосування історико-географічного, картографічного, статистичного методів, а також методів структурного аналізу і синтезу, дозволило виявити, що на окремих етапах досліджуваного історичного проміжку часу чинниками впливу на трансформацію міської мережі України були:

- **у 1897–1939 рр.:** зміна геополітичної/політичної ситуації та промислова революція в Європі; зміна парадигми суспільно-економічного розвитку; війни та голод 20-х рр., стрімке освоєння природних ресурсів і розвиток на цій базі промисловості, адміністративно-територіальні реформи 1923, 1925, 1930, 1932, 1933 рр., бурхлива урбанізація 1925–1938 рр., індустріалізація та мілітаризація економіки, починаючи з 1925 р.;

- **у 1939–1970 рр.:** приєднання українських земель, мілітаризація економіки, війна 1939–1945 рр., масові переселення поляків до Польщі, а українців — з Польщі до України, виселення представників інших національностей, рішення про освоєння цілих і перелогових земель Казахстану, Сибіру, Уралу й частково Північного Кавказу, спрямованість на індустріальний розвиток та створення єдиного народногосподарського комплексу, будівництво ГЕС та зумовлений цим переїзд частини населення з місць, що підлягали затопленню, до міських поселень;

- **у 1970–1979 рр.:** нарощення обсягів виробництва продукції, будівництво нових великих підприємств, запуск багатьох електростанцій, розвиток транспортної мережі, адміністративно-територіальні реформи, міграції, будівництво гідротехнічних об'єктів каскаду ГЕС на Дніпрі, виїзд українців на будівництво Байкало-Амурської магістралі;

- **у 1979–1989 рр.:** занепад СРСР, тяжка економічна криза, інтенсивна безповоротна міграція сільських жителів до міст, продовження будівельної політики принципу «завод-місто», Чорнобильська катастрофа, адміністративно-територіальні реформи;

- **у 1989–2001 рр.:** поява незалежної України з подальшими адміністративно-територіальними змінами, міграції населення до новостворених центрів, репатріація кримських татар, загострення економічної кризи та соціальної напруги у зв'язку із невдалими процесами ваучеризації та приватизації, четверта хвиля міграцій;

- **у 2001–2022 рр.:** виникнення п'ятої хвилі еміграції, становлення та розвиток агрохолдингів, тимчасова окупація частини Донецької та Луганської областей України та анексія Росією АР Крим (2014 р.), відновлення давно існуючих та побудова нових заводів, повномасштабне вторгнення Росії в Україну 24 лютого 2022 р.;

- вивчення подальших змін у структурі міських поселень після початку повномасштабного

вторгнення Росії до України наразі несе фрагментарний характер через неможливість отримання достовірної статистичної інформації у зв'язку з подальшим виїздом населення із зони бойових дій, посиленням внутрішніх та зовнішніх міграцій в Україні.

References [Література]

1. Rudenko, L. H. (ed.) (2007). *National Atlas of Ukraine*. DNVP Cartographia, Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].
[Руденко Л. Г. *Національний атлас України*. Київ, 2007. 440 с.]
2. *Ukraine in Maps*. (2008). Institute of Geography of NASU, Geographical Research Institute Hungarian Academy of Sciences Kyiv-Budapest. 147 p.
3. Rudenko, L. G., Bochkovska, A. I., & Leyberiyuk, O. M. (2022). *Cartographic Analysis Development of the City Network of Ukraine*. In Ukr. Geogr. Zh., 2, 32–45. [In Ukrainian]. DOI: <https://doi.org/10.15407/ugz2022.02.032>
[Руденко Л. Г., Бочковська А. І., Лейберіук О. М. *Картографічний аналіз розвитку міської мережі України*. Укр. геогр. журн. 2022, № 2. С. 32–45. DOI: <https://doi.org/10.15407/ugz2022.02.032>]
4. Kondufor, Yu. Yu. (ed.) et al. (1985). *History of the Ukrainian SSR* (In 10 vol. Vol. 10: The Ukrainian SSR under the conditions of developed socialism (60s—early 80s)). Academy of Sciences of the Ukrainian SSR. Institute of History. Nauk. Dumka, Kyiv, Ukraine. 776 p. [In Russian].
[История Украинской ССР: В 10 т. Т. 10: Украинская ССР в условиях развитого социализма (60-е — начало 80-х годов). АН УССР. Ин-т истории; редкол.: Ю. Ю. Кондуфор (гл. ред.) и др.; редкол. тома: А. В. Лихолат (отв. ред.) и др. К.: Наук. думка, 1985. 776 с.]
5. Danylenko, V. (2010). *Peculiarities of the migration policy of the Soviet state in the second half of the 20th century. Ukraine through the ages: A collection of scientific works in honor of academician of the National Academy of Sciences of Ukraine Professor Valery Smoliy*. Institute of History of Ukraine, NAS of Ukraine. Kyiv, Ukraine. P. 799. [In Ukrainian].
[Даниленко В. *Особливості міграційної політики радянської держави у другій половині ХХ ст. Україна крізь віки: Збірник наукових праць на пошану академіка НАН України професора Валерія Смоля*. К.: Інститут історії України НАН України, 2010. С. 799.]
6. Baloha, V. I. (Ed.) (2006). *20 years of the Chernobyl disaster. A look into the future: National report of Ukraine*. Atika, Kyiv, Ukraine. 224 p. [In Ukrainian].
[20 років Чорнобильської катастрофи. Погляд у майбутнє: Нац. доп. України / М-во України з питань надзвичайн. ситуацій та у справах захисту населення від наслідків Чорнобил. катастрофи, Всеукр. НДІ цивіл. захисту населення та територій від надзвичайн. ситуацій техноген. та природн. характеру; [редкол.: В. І. Балоба (голов. ред.) та ін.]. Київ: Атіка, 2006. 223 с.]
7. Bekirova, H., Ivanets, A., Tyshchenko, Yu., Gromenko, S., Ablaev, B. (2020). *History of Crimea and the Crimean Tatar people. Tutorial*. Crimean Family; Master Books. Kyiv, Ukraine. 200 p. [In Ukrainian].
[Історія Криму та кримськотатарського народу. Навчальний посібник. / Бекірова Г., Іванець А., Тищенко Ю., Громенко С., Аблаєв Б. К.: «Кримська родина»; «Майстер Книг», 2020. 200 с.]
8. *Waves of the Ukrainian diaspora. The fourth wave* (2023, April, 9). URL: <http://diaspora.ukrinform.ua/xvyli-4.shtml> [In Ukrainian].
[Хвилі української діаспори. Четверта хвиля. URL: <http://diaspora.ukrinform.ua/xvyli-4.shtml>]
9. Kaspruk, V. (2011, March, 31) *'Followers of Yanukovich' are provoking the 'fifth wave' of emigration from Ukraine*. URL: <http://diaspora.ukrinform.ua/xvyli-4.shtml> [In Ukrainian].
[Каспрук В. *«Януковичі» провокують «п'яту хвилю» еміграції з України*. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/3542233.html>]
10. Temporarily occupied territories of Ukraine. Wikipedia [URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Тимчасово_окуповані_території_України] [In Ukrainian].
[Тимчасово окуповані території України. Вікіпедія URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Тимчасово_окуповані_території_України]
11. Makhsma, M. B. (2015). *Agricultural holdings in Ukraine: impact on the employment of the rural population*. Formation of the market economy, 33, 264–275. [URL: <https://pubdoc.co/document/q7wlr02n-агрохолдинги-в-україні-вплив-на-зайнятість-сільського-населення.html>] [In Ukrainian].
[Махсма М. Б. *Агрохолдинги в Україні: вплив на зайнятість сільського населення*. Формування ринкової економіки 2015. № 33. С. 264–275. URL: <https://pubdoc.co/document/q7wlr02n-агрохолдинги-в-україні-вплив-на-зайнятість-сільського-населення.html>]
12. *Who owns the largest agricultural holdings of Ukraine* (2019, January, 23). URL: <https://agoreview.com/content/komunalezhat-najbilshi-ahroholdynhy-ukrayiny/> [In Ukrainian].
[Кому належать найбільші агрохолдинги України. URL: <https://agoreview.com/content/komunalezhat-najbilshi-ahroholdynhy-ukrayiny/>]

13. Samosvat, I. (2019, March, 3) *Top-7 revived factories of Ukraine: from bankruptcy to million profit*. URL: <https://shotam.info/vid-bankrutstva-do-mil-yonnoho-prybutku-top-7-vidrodzhenykh-zavodiv-ukrainy/> [In Ukrainian].
[Самосват І. Топ-7 відроджених заводів України: від банкрутства до мільйонного прибутку. URL: <https://shotam.info/vid-bankrutstva-do-mil-yonnoho-prybutku-top-7-vidrodzhenykh-zavodiv-ukrainy/>]
14. Yermolaev, V. (2019, February, 26). *200 new Ukrainian factories: what they are*. [URL: <https://vadymiermolaiev.info/200-novykh-ukraynських-zavodiv-sho-voni-co>][In Ukrainian].
[Єрмолаєв В. 200 нових українських заводів: що вони собою являють. URL: <https://vadymiermolaiev.info/200-novykh-ukraynських-zavodiv-sho-voni-co>]
15. Kahanets I. (2018, June, 12). *In three years, 124 new factories were opened in Ukraine*. URL: <https://www.ar25.org/article/za-try-roky-v-ukrayini-vidkryly-124-novi-zavody.html> [In Ukrainian].
[Каганець І. За три роки в Україні відкрили 124 нові заводи. URL: <https://www.ar25.org/article/za-try-roky-v-ukrayini-vidkryly-124-novi-zavody.html>]
16. *How many Ukrainian refugees are there and where have they gone? How many Ukrainian refugees are there and where have they gone?* In BBC News (2022, July, 4). URL: <https://www.bbc.com/news/world-60555472>
17. *Urban development and post war recovery for Ukrainian cities* Urban development and post war recovery for Ukrainian cities. URL: <https://www.undp.org/ukraine/blog/urban-development-and-post-war-recovery-ukrainian-cities>
18. *All-Union Population Census 1939 The population of the USSR on January 17, 1939*. Gosplanizdat. Moscow, USSR. 194 p. [In Russian].
[Всесоюзная перепись населения 1939 год. Численность населения СССР на 17 января 1939 года. Москва: Госпланиздат. 194 с.]
19. *All-Union population census 1926 Ukrainian Socialist Soviet Republic, results by republic*. (1929). Moscow. [In Ukrainian].
[Всесоюзний перепис людності 1926 Українська Соціалістична Радянська Республіка, підсумки по республіці. Полісся. ЦСУ СРСР. Москва, 1929.]
20. Gladun, O. M., Kulyk, N. V., Rudnytskyi, O. P. (2018). *Ukraine, State: Number, composition and movement of the population*. (Encyclopedia of the history of Ukraine: Ukraine-Ukrainians. Book 1.) National Academy of Sciences of Ukraine Institute of History of Ukraine. Scientific Opinion. Kyiv, Ukraine. 608 p. [In Ukrainian].
[Гладун О. М., Кулик Н. В., Рудницький О. П. Україна, Держава: Чисельність, склад і рух населення. Енциклопедія історії України: Кн. 1. Україна-українці. НАН України Інститут історії України. К.: «Наукова думка», 2018. 608 с.]
21. *Results of the All-Union Census of 1970. Population of the USSR, union and autonomous republics, regions and regions*. Moscow. 1972. [In Russian].
[Итоги Всесоюзной переписи населения 1970 года. Численность населения СССР, союзных и автономных республик, краев и областей. Москва, 1972.]
22. Mazurok, O. (2012). *Eastern cities. Galicia, North Bukovyna and Transcarpathia in 2d part of 19th—at the beginning of the 20th centuries (1848–1918)*. (Vol. 1. Ethnosocial development of cities). Carpathian Tower. Uzhhorod, Ukraine. [In Ukrainian].
[Мазурок О. Міста Східної. Галичини, Північної. Буковини і Закарпаття у др. пол. XIX — на початку XX ст. (1848–1918 рр.). Т. 1. Етносоціальний розвиток міст. Ужгород: Карпатська Вежа, 2012.]

Стаття надійшла до редакції 09.04.2023

For citation [Для цитування]

Руденко Л. Г., Бочковська А. І., Поливач К. А., Санталова С. О. Суспільно-географічні чинники формування міської мережі України (1897–2022 рр.). Укр. геогр. журн. 2023. № 2. С. 25–34. [Українською мовою]. DOI: <https://doi.org/10.15407/ugz2023.02.025>

Rudenko, L. H., Bochkovska, A. I., Polyvach, K. A., & Santalova, S. O. (2023). *Socio-Geographical Factors of the Formation of Ukraine's Urban Network (1897–2022)*. In Ukr. Geogr. Zh. No. 2. 25–34. [In Ukrainian]. DOI: <https://doi.org/10.15407/ugz2023.02.025>